

УДК 159.922.:4316.48

І. В. Данилюк

СКЛАДОВІ ЕЛЕМЕНТИ ПСИХІЧНОГО СКЛАДУ ЕТНІЧНОЇ СПІЛЬНОТИ

Без традицій не може бути
ані національної душі, ані цивілізації.

Густав Лебон

Розглянуто і проаналізовано такі складові елементи психічного складу етнічної спільноти як етнічні звички, звичаї-ритуали, моральні звичаї, традиції тощо.

Ключові слова: *психічний склад, звичаї-ритуали, моральні звичаї, традиції.*

Постановка проблеми. Одною із найважливіших проблем етнічної психології як науки є визначення компонентів структури психології етнічної спільноти. Зазвичай до структури психології етнічної спільноти прийнято відносити три групи компонентів: психічний склад, національні почуття та національну самосвідомість, яка в генетичному плані виникає пізніше двох перших. До першої групи відносяться найбільш стійкі елементи, зв'язані зі спадкоємністю, які виступають як феномени масового досвіду спілкування, діяльності і впливу природних умов існування. Ці стійкі елементи називають психічним складом етнічної спільноти, який охоплює її характер, звички, психологічний аспект звичаїв та традицій тощо. У статті ми хотіли б зупинитися на розгляді основних елементів психічного складу етнічної спільноти, залишаючи поза увагою національний характер та етнічний темперамент.

Метою статті є аналіз складових елементів психічного складу етнічної спільноти.

Виклад основного матеріалу. Під етнічними звичками розуміють закономірні, порівняно стійкі способи емоційного, мисленневого і практичного реагування представників певної етнічної спільноти на впливи та вимоги суспільства, які утворюються внаслідок тривалого повторення. Щоправда, деякі автори (Н. С. Сарсенбаєв, Е. Сепір) відносять звички до області індивідуальної психології. “Коли ми говоримо про суспільні звички, то маємо на увазі звичаї та традиції” [14, 70].

Е. Сепір у свою чергу зазначає, що термін “звичка” чи “система звичок” використовується тоді, коли область поведінки мислиться як така, що локалізується в індивіді, а термін “культурний стереотип” – коли область поведінки мислиться як така, що локалізується в суспільстві [15].

Однак існування спільних для цілих класів, груп людей звичок, створених спільністю умов і способу життя, передання звичок від покоління до покоління є безперечним фактом. К. Д. Ушинський не випадково зауважує, що, якщо людина або *народ* – (виділено мною. – І. Д.) хоч як звикла до якого-небудь способу думок, дій або почуттів, то тут уже є своя частка рефлексу. Звичка у розумінні Ушинського є “засвоєний рефлекс”.

“Якщо звичка, зазначає Бекон, має таку владу над окремою людиною, то ця влада набагато більша над людьми, об’єднаними в суспільство, як, наприклад, в армії, училищі, монастирі тощо. У цьому випадку приклад навчає і спрямовує, суспільство підтримує і зміцнює, суперництво збуджує і підбурює...” [18, 553]. Е. Агості, своєю чергою, наголошує, що “культура загалом – це сукупність соціальних інститутів, звичок, продуктів інтелектуальної праці всього народу” [1, 27].

Значний вплив звичок на поведінку людини полягає в тому, що “ми всмоктуюмо їх з материнським молоком” і відхилення від них можуть видаватися “відхиленнями від розуму”. Тільки коли людина порівняє звички з істиною, вона зможе побачити, що їх засновано “на сивій бороді та зморшках утертих уявлень” [10, 131].

Навіть така риса характеру, як працелюбність, на думку А. С. Макаренка, можлива тільки тоді, коли утвориться глибока звичка до трудового зусилля [7]. К. Губін, перебуваючи у складі радянської парламентської делегації 1965 р. в Уругваї – цій переважно скотарській країні з благодатними природними пасовищними умовами – наводить такий епізод: коли радянська делегація підготувала текст вітання з нагоди національного свята Уругваю і показала представникам уругвайського радіо, уругвайці запропонували прибрати з речення “працелюбний і талановитий народ республіки Уругвай” слово “працелюбний”, мотивуючи тим, що “ми народ дуже лінивий, працювати не надто любимо й епітет “працелюбний” багато хто може розцінити як іронію” [5, 172]. На думку Губіна, “було б помилкою із цього епізоду робити висновок, що

уругвайці – лінивий народ від народження, що лінивість закладене в них як їхня біологічна особливість. Ні, справа полягає в іншому. Природа тут настільки прихильна, що людина тут може жити без наполегливої та напруженої праці” [5, 172].

Ю. В. Бромлей вважає, що автоматизовані елементи поведінки людей – звички – ґрунтуються на так званих динамічних стереотипах, які він і пропонує віднести до психічного складу. На нашу думку, більш вдалим у цьому контексті видається використання поняття соціальних (етнічних) звичок, аніж динамічних стереотипів. Саме поняття “динамічний стереотип” запропонував І. П. Павлов. “Стереотипами ці системи названі, очевидно, за їх тенденцією до повторюваності й автоматизації... Стереотипи названо динамічними тому, що йдеться про систему процесів, які зазнають змін, переробляються під впливом нових вимог життя” [6, 22].

Хоча звичка й визначається як автоматизований елемент у поведінці людини, пов’язаний з потребою здійснювати ті чи ті дії, які закріплюються внаслідок їх багаторазового повторення, однак вони не виходять із-під контролю свідомості повністю. Людина завжди переглядає свої звичні дії, коли наражається на помилки, хибні думки й різні перешкоди. Тому автоматизованість звичок є явищем відносним. Славнозвісний педагог українського походження К. Д. Ушинський не випадково зазначає, що природа звичок “покірна мистецтву виховання” [18, 535].

Багато звичок у конкретних умовах можна оцінити і як позитивні, і як негативні. Вони проявляються і розглядаються як вчинки людей. А оцінку тих або тих звичок визначають звичаї, традиції, норми та принципи моралі відповідних культур.

Сам процес становлення звички можна уявити як маятниковий рух від природного до штучного і навпаки. Спочатку створюється ситуація породження звички. Необхідна вітальна потреба у збереженні форм життя, власної ідентичності (соціальної, етнокультурної). Ця потреба виявляється як природна. І тільки потім оформлюється штучно. Після цього здійснюється запуск механізму відтворення цієї форми через низку звичок різного роду, яка оформлюється у структури габітуса (структури звичного

перебування, повсякденності, способу життя). Тут закінчується один рух маятника: від природного до штучного.

Потім відбувається екстеріоризація, оформлення структур габітуса у норму, правило, яке стає регулятивом для контролю. Розпочинається штучний процес, процес інституціоналізації. Після чого нормоутворення оформляється у традицію і передання норм і правил поведінки іншим. Відбувається завершення штучного оформлення: традиція стає новим інститутом.

Результатом цього процесу є запуск трансляції традиції, норм для наступних поколінь, для яких ці традиції стають природним культурним процесом (“Так було завжди! Всі так живуть!”).

Однією з форм, в якій відбувається свідоме закріплення соціальних звичок, є звичай. Сутність звичаю полягає в тому, що в певних групах людей устанавлюються як норма певні відносини і дії, ухиленню від яких намагаються запобігати, осуджуючи цей звичай. Звичай є правила реагування на певні події, які міцно закріпилися в тому або тому суспільному середовищі, здійснення суспільно значущих дій (особливі моменти трудової діяльності, побут, сімейне життя, спосіб святкувань тощо). Звичай – це неписані правила поведінки, він полягає в неухильному дотриманні сприйнятих з минулого канонів.

Звичаї становлять фізіономію народу, без них народ – це образ без обличчя. В. Г. Белінський не випадково зазначав, що навіть найрозпусніша людина, цинік, який насміхається з усього святого, підкоряється звичаям, навіть внутрішньо сміючись над ними. “Зруйнують їх раптово, не замінивши зараз же новими, і ви зруйнуєте всі опори, розірвете всі зв’язки суспільства, одним словом, знищите народ... Будь-який народ може запозичувати в іншого, але він неминуче накладає відбиток власного генія на ці запозичення, які в нього набувають форми наслідувань” [2, 35].

Звичаї засвоюються з дитинства і є суспільною звичкою. Не випадково Б. Малиновський, який заклав теоретичні засади функціоналізму в етнології, зазначав, що вроджена людська природа являє собою сирий матеріал, а звичай дає засоби і креслення. Людина є продуктом звички, а не розуму і не інстинкту [8].

Звичаї є найконсервативнішими елементами в системі соціальних норм, вони повільніше за інші піддаються змінам, довго зберігаючись під час виникнення нових соціальних умов і навіть пристосовуючись до них. Як приклад звичаю можна навести українську толоку, під якою розуміють одноразову працю гуртом для швидкого виконання великої за обсягом роботи, на яку скликають сусідів, родичів, товаришів (без оплати, за частування). Цей звичай поширено в багатьох народів світу, зокрема в народів Середньої Азії (під назвою “асар” у казахів, “ашар” у киргизів, “хашар” в узбеків, таджиків і туркменів) він є однією з форм братерської взаємодопомоги у здійсненні тих або тих трудомістких робіт, що потребують термінових колективних зусиль.

Звичаї (традиції) можуть перетворюватися на правові норми. Так, перший президент США Джордж Вашингтон поклав початок традиції не займати президентський пост більше двох термінів підряд. Американські керівники дотримувалися цього неписаного правила майже півтора століття, і лише в середині ХХ ст. його порушив Франклін Делано Рузвельт (єдиний президент США, що був на посаді понад 2 терміни (аж 4 терміни з 1933-1945 рр.). Порушення Рузвельтом цієї традиції призвело до її оформлення у вигляді закону та прийняття 22-ї поправки до Конституції США.

Однак у цьому випадку вони перестають бути звичаями в попередньому розумінні цього слова, стаючи примусовими нормами. Щоправда, суспільна думка й до виникнення держави припускала міри примусу. Держава бере на службу й захищає ті звичаї, виконання яких потребувало й потребує примусових санкцій. Відмінність полягає в тому, що тепер звичаєве право стало засновуватися переважно на силі державної влади і примусу, а звичаї – на силі суспільної думки та переконання.

Слід зазначити, що не всі звичаї залучено до правових норм і не всі правові норми є звичаями. Правові норми можуть перерости у моральні норми, через останні – у звичаї. Н. С. Сарсенбаєв наводить приклад такого перетворення з історії: “Так, Петро I при заснуванні Петербурга на болотистих берегах Неви відчував нестачу будівельних матеріалів. Тоді він видав указ, за яким кожен, хто прибував до нової столиці, повинен був привозити камені: вершник – по одному, на бричці – по 5, а на кораблі – по 50. Цей указ суворо виконувався більше століття, ставши з часом

звичаєм для всіх прибулих до Петербурга. Звичай поступово занепав у зв'язку з тим, що відпала й потреба у будівельних матеріалах” [14, 74].

Таким чином, звичай зберігає певний народний досвід, є символом певних цінностей, вироблених народом, привчає поважати їх. Перехід від звичок до звичаїв означає певний стрибок у розвитку свідомості. Адже якщо звичка формується значною мірою стихійно, вона є насамперед неусвідомлюваною дією, яка внаслідок багаторазового повторення набула автоматизованого характеру, то звичаї – це також своєрідні звички, але які виявляють свідомо діючі мотиви, виконання яких членами певної етнокультурної групи свідомо вимагається.

Багатий фактичний матеріал, зібраний представниками школи “Культура і особистість”, достатньо чітко акцентує думку про те, що звичаї мають не біологічний засновок, а виникають під безпосереднім впливом соціокультурних умов. Наприклад, навіть гра в ляльки для дівчаток не зумовлена інстинктом материнства. К. К. Платонов наводить приклад того, як одна з фундаторів психологічної антропології М. Мід виявила на одному з островів Тихого океану плем'я тубільців, яке жило цілком ізольовано від решти світу. Побут племені виявився вельми своєрідним: зокрема, ні діти, ні дорослі не знали ляльок. Привезені їй роздані дослідницею ляльки однаково зацікавили і дівчат, і хлопчиків. Однак, всупереч логіці, швидше збайдужіли до них дівчата, тоді як хлопчики й далі гралися з ними.

Своєрідність діяльності цих острів'ян полягала в тому, що піклування про дітей та їх виховання звичай покладав на чоловіків, тоді як жінки завжди роздобували та готували їжу. У цьому, на думку К. К. Платонова, проявлялася загальна закономірність: “суспільні умови суттєвіше визначають інтереси, почуття й діяльність людини, ніж її біологічні особливості” [13, 162].

Таким чином, дитячі іграшки та ігри вчать дітей тому, що можуть і повинні робити чоловіки та жінки в суспільстві. “Купуючи ляльок дівчатам, а не хлопчикам, дорослі передають прихованим способом ідею про те, турбота про дітей є найважливішою “жіночою працею” [17, 515].

Розглядаючи звичаї як елемент психічного складу етнічної спільноти, слід розрізняти, вслід за представником французького Просвітництва Ш. Монтеск'є, моральні звичаї і звичаї-ритуали. На його думку, моральні

звичаї і звичаї-ритуали відрізняються один від одного тим, що перші регулюють психіку народу, а другі – зовнішні його вчинки. Зв'язок і поєднання різних моральних рис у загальному духові народу відбуваються, на думку Монтеस्क'є, не хаотично. Одна моральна риса, характерна для певного народу, породжує іншу, але чітко визначену. Гордовитість породжує лінощі, марнославство стимулює працьовитість, яка живить розкіш, промисловість, мистецтво, моди, ввічливість, смаки тощо. Загальний дух кожного окремого народу, є поєднання чеснот і вад, позитивних і негативних рис [11].

Звичаї і звички, які мають особливе значення для певної етнокультурної групи, стають традицією. Поняття “традиція” невіддільно пов'язане з поняттям “звичаї”. Однак перше поняття ширше за друге: “звичаї можна назвати традиціями, але не всі традиції є звичаями” [19, 15]. Якщо звичаї існують здебільшого в побуті (побутові традиції належать до звичаїв); то традиції існують як у побуті, так і в господарському й культурному житті нації (традиції в літературі, мистецтві, філософії тощо). У цьому розумінні традиції як загальноприйняті принципи діяльності і стосунки більше усвідомлюються людьми, ніж звичаї; традиції слугують немовби єдиною ланкою між психологічними та ідеологічними явищами, між почуттям і знанням.

Таким чином, звичаї – це традиції в “соціонормативній” сфері культури, тобто певні стійкі (усталені) взірці, загальноприйняті норми соціальної поведінки. Традиції (від лат. *traditio* – передання, розповідь) – знання, форми діяльності й поведінки, що історично склалися й передаються з покоління в покоління, а також супутні їм звички, звичаї, правила, цінності, уявлення, смаки тощо. Традиції витворюються на ґрунті тих форм діяльності, які неодноразово підтвердили свою суспільну значущість і особистісну користь. Ліквідуйте традицію, стверджував англійський психоантрополог Б. Малиновський, і ви позбавите соціальний організм його захисного покриття й приречете його на повільний, неминучий процес умирання [8]. Традиції є відображенням суспільного буття, й залежно від своєї природи, сутності виконують певну (прискорювальну або уповільнювальну) функцію в розвитку суспільства. Ще Ф. Енгельс зазначав, що на хід історії здійснюють вплив не тільки економічні причини, а й багато інших чинників: “навіть традиції, які

живуть у головах людей, відіграють певну роль, хоча й не вирішальну” [21, 395].

Традиції задовольняють об’єктивну потребу в стабілізації суспільного життя в різних його аспектах, адаптують молоде покоління до правил життя, вироблених попередніми поколіннями. Традиції функціонують у всіх соціальних системах і є необхідною умовою їхньої життєдіяльності. Для традиції притаманне *свідоме* – (виділено мною. – *І. Д.*) й емоційне ставлення до того чи того загального способу дії. Вони пов’язані з усією психологією людей глибше, ніж звичаї. Богардус дає таке розрізнення звичаїв і традицій: звичай – це передання способів дії, традиція – передання способів віри [22]. Дитина їх сприймає беззастережно. Наступне покоління сприймає внаслідок звичаю релігійне, політичне, економічне мислення попереднього – тенденція відтворюється з покоління в покоління.

Італійський філософ Антоніо Лабріола зауважив, що “ми не згодні з тим, що традиція не повинна лякати нас як привид, обтяжувати як неприємний обов’язок, бути якоюсь перешкодою або предметом культу і нетямущого шанування, але, з іншого боку, традиція – це те, що втримує нас в історії, що подає нам здобуті величезними зусиллями можливості, які полегшують нам працю і забезпечують прогрес. Без неї ми уподібнимся до тварин – тільки багатівікова праця історії відрізняє нас від них” [20, 205].

У суспільствах, які базуються на традиціях (за термінологією М. Мід – постфігуративних культурах), основною функцією культури завжди було збереження стабільності, спокою й непорушності [9]. Роль традицій у таких культурах – уподібнювати одну епоху іншій, одну подію тій, що передує, і навіть рік року, що передує.

Традиції можуть бути як позитивними, так й негативними, які зазвичай називають пережитками. Термін “пережиток” (survival) упровадив до наукового обігу один із фундаторів еволюціонізму в етнології Е. Тайлор, під яким він розумів обряди, звичаї, погляди та ін., що, внаслідок звички перенесені з однієї стадії культури, якій вони були властиві, в іншу, пізнішу, залишаються живим свідченням або пам’яткою минулого. Метод пережитків став для англійського ученого одним з найголовніших наукових засобів визначення взаємного історичного зв’язку явищ

культури. Зокрема, Тайлор наводить приклад, що ще в I столітті нашої ери Овідій згадує про народне упередження римлян проти шлюбів у травні, яке він не без підстав пояснює тим, що на цей місяць припадали поховальні обряди Лемуралій, під час яких з усіх помешкань виганялися душі померлих близьких членів сім'ї. "Повір'я, що шлюби, укладені у травні, бувають нещасливими, побутує в Англії і дотепер. Перед нами різючий приклад того, як відома ідея, смисл якої зник уже багато віків тому, залишається існувати тільки через те, що вона існувала" [16, 66].

Метод "пережитків", запроваджений Тайлором особливо гостро критикував Б. Малиновський, який був піонером у застосуванні уроків психоаналізу до вивчення культури. Цей метод завдав науці значної шкоди, адже, замість того щоб зрозуміти реальну, життєву функцію досліджуваних явищ, учені шукали всюди "пережитки" і зупинялися, коли їх знаходили. Насправді жодних "пережитків" взагалі не існує, а є явища культури, які набули нової функції замість попередньої. Малиновський наводить кілька наочних прикладів.

Якщо на вулицях Лондона ви побачите серед великої кількості автомашин кінний екіпаж, то це, на його думку, не пережиток, а романтична подорож в минуле, яка задовольняє чийось емоційну потребу. Камін у сучасному англійському домі за наявності центрального опалення не є пережитком, адже він задовольняє потребу в домашньому затишку.

Спадкоємність, стійкість традицій не дають підстав розглядати їх лише як консервативний засновок у суспільному розвитку. На думку Ю. В. Бромлея, не можна забувати, що під час міжпоколінного передання елементів культури вони самі пристосовуються до нових умов і тому не залишаються абсолютно незмінними. Слід мати на увазі, що в суспільстві завжди, з одного боку, живуть традиції, успадковані від минулих поколінь, а з іншого – відбувається становлення нових традицій, які є квінтесенцією досвіду сьогодення – досвіду, з якого будуть черпати знання прийдешні покоління [3].

Якщо в найпримітивніших суспільствах головне призначення традицій фактично зводиться до того, щоб не допускати змін, то в наш час, на думку відомого американського фізика Роберта Оппенгеймера, культура і традиція (ідеться про кофігуративні та префігуративні культури в розумінні М. Мід) набули зовсім іншої інтелектуальної та соціальної

функції [12]. Сьогодні головна функція найбільш важливих і життєстійких традицій полягає саме в тому, щоб слугувати знаряддям для швидких змін.

Одним із компонентів традицій є обряди (ритуали), які виступають ефективним засобом соціального регулювання. Обряд – це сукупність символічних, стереотипних форм масової поведінки, яка виражається в повторенні стандартизованих дій, що зумовлюють певні колективні почуття. З огляду на символічний характер обрядові дії позбавлені безпосередньої доцільності. Однак вони виконують функцію неусвідомленого залучення індивідів до панівної в певному суспільстві системи нормативних вимог. Сила обряду полягає в його емоційно-психологічному впливі на людей. За допомогою обряду відбувається не тільки раціональне засвоєння тих чи тих норм, цінностей, ідеалів, а й співпереживання учасниками обрядової дії.

Таким чином, національні традиції, звичаї, обряди утворюють ті елементи духовного життя народів, які тою чи тою мірою відрізняють психічний склад одних націй від інших. Можна погодитися із відомим висловлюванням Конфуція про те, що природа людей однакова; розділяють їх звичаї.

Л і т е р а т у р а

1. Агости Э. П. Нация и культура. – Москва: Изд-во иностранной лит-ры, 1963.
2. Белинский В. Г. Полное собрание сочинений : В 13 томах. – Т. 1 / [глав. ред. Н. Ф. Бельчиков]. – Москва: Изд-во АН СССР, 1953.
3. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – Москва: Наука, 1983.
4. Горячева А. И. О некоторых категориях социальной психологии (К вопросу о структуре общественной психологии) // Проблемы общественной психологии / [под ред. В. Н. Колбановского и Б. Ф. Поршнева]. – Москва: Мысль, 1965.
5. Губин К. А. Пути-дороги дальние: из записных книжек советского парламентария. – Москва: Известия, 1966.
6. Левитов Н. Д. Психология труда. – Москва: Учпедгиз, 1963.
7. Макаренко А. С. Педагогічна поема. – Київ: Рад. школа, 1977.

8. Малиновский Б. Научная теория культуры. – Москва: ОГИ, 2005. (Нация и культура. Научное наследие. Антропология).
9. Мид М. Культура и мир детства : Избранные произведения ; [пер. с англ. и коммент. Ю. А. Асеева; сост. и послесловие И. С. Кона]. – Москва: Наука. – 1988.
10. Монтень М. Пробирки: Кн. 1-3. – Книга перша. – Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005.
11. Монтескье Ш. Л. Избранные произведения. – Москва: Госиздполит. лит-ры, 1955.
12. Оппенгеймер Р. Наука и культура // Наука и человечество. Междунар. ежегодник: Доступно и точно о главном в мировой науке. – Москва: Знание, 1964.
13. Платонов К. К. Занимательная психология. – Москва: Молодая гвардия, 1986.
14. Сарсенбаев Н. С. Обычаи и традиции в развитии. – Алма-Ата: “Казахстан”, 1965.
15. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – Москва: Прогресс, 1993.
16. Тайлор Э. Б. Первобытная культура. – Москва: Политиздат, 1989.
17. Тейлор Ш. Социальная психология / Ш. Тейлор, Л. Пипло, Д. Сирс. – Санкт-Петербург: Питер, 2004.
18. Ушинский К. Д. О воспитании привычек / Избранные педагогические сочинения: В 2 т. – Москва: Гос. уч.-пед. изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1953. – Т. 1.
19. Чотонов А. О национальных традициях народов Средней Азии. – Фрунзе: Изд-во Академии Наук Киргизской ССР, 1964.
20. Шацкий Е. Утопия и традиция. – Москва: Прогресс, 1990.
21. Энгельс Ф. Письмо П. Блоху, [21-22 сентября 1890 г.] // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. второе. - Т. 37. – Москва: Изд-во полит. лит-ры, 1965.
22. Bogardus E. S. Fundamentals of Social Psychology. – New York – London: Appleton Centure Company, 1942.

I. Danylyuk. Components of ethnic community’s psychic structure.

Considered and analyzed those elements of the ethnic community mental as ethnic habits, customs-rituals, moral customs, traditions and more.

Key words: *mental constitution, customs-rituals, moral customs and traditions.*